

ВІДГУК

**офіційного опонента, кандидата історичних наук, доцента
Прищепи Олени Петрівни
на дисертацію “Повсякденне життя міських поселень Волинської
губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.”, представленої
Лесничою Пауліною Станіславівною
на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
за спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Міська історія Волині доби Російської імперії не може поскаржитися на брак уваги дослідників. В роки незалежної України на цьому дослідницькому полі плідно працювали як краєзнавці, так і представники академічної історичної науки, спираючись на здобутки попередніх поколінь, уводячи в обіг нові джерела, апробуючи значно ширший, ніж то в попередні періоди, методологічний інструментарій.

Викликом для сучасної вітчизняної історіографії є адекватне реагування на нові підходи до історіописання, достатньо апробовані в зарубіжній історіографії, які передбачають залучення методик дослідження соціальної історії, історичної антропології, історичної демографії і багатьох інших галузей знань, здатних інтерпретувати різноманітні прояви людського буття в історичному вимірі.

Одним із популярних напрямків сучасної вітчизняної історичної науки стає дослідження історії повсякдення. Враховуючи, що на матеріалах Волинської губернії повсякденне життя у міських поселеннях як окремий предмет дослідження ще не розглядався (достоту як в такій постановці й щодо двох інших правобережних губерній – Київської і Подільської, а фактично й усього міського простору підросійської України), тема дисертації, обрана П. С. Лесничою, є безперечно актуальною. Підігріває інтерес до неї і зацікавлення пересічних поціновувачів історичного минулого – мешканців міст сучасної України, схильних особисте матеріальне і духовне повсякдення оцінювати з історичної ретроспективи.

Наголосимо, що обравши для дослідження міського повсякдення один із найбільш відсталих в урбанізаційному поступі XIX ст. регіон України – Волинь, його авторка поставила за мету проаналізувати історіографію і джерельну базу обраної проблеми та методологічні засади дослідження, взаємодію міських поселень та їхніх мешканців, матеріальні та соціокультурні складники повсякденного життя міського соціуму.

Окреслена мета і чітко сформульовані завдання дозволили структурувати дисертацію в логічній послідовності (вступ, 3 розділи, 11 підрозділів, висновки, список джерел, додатки) й достатньо збалансовано представити дослідження основних проблем роботи та підсумувати їх у висновках до розділів й прикінцевих узагальненнях.

У вступній частині дисертації її авторка переконливо обґрунтовує власне бачення актуальності обраної теми дослідження, наукову новизну, практичне значення роботи, чітко визначає об'єкт та предмет дослідження, цілком умотивовано окреслено хронологічні та територіальні межі.

Слід підкреслити, що незаперечною науковою новизною основних положень і висновків дослідження є комплексний підхід до розкриття міського повсякдення на матеріалах Волинської губернії. Безумовно, у практичному вимірі отримані результати дослідження стануть в нагоді для поглибленого вивчення міської історії, яка завжди матиме вихід на проблеми повсякденного виміру життя як окремого містянина, так і загалом міського соціуму. Окрім того, напрацьовані дисертанткою матеріали безперечно стануть у нагоді в навчальному процесі закладів освіти, екскурсійній та музейній роботі..

Сформульовані у вступі наукові завдання знайшли розв'язання вже в першому розділі роботи «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження». Аналізуючи стан наукової розробки проблеми в історіографії, авторка достатньо умотивовано виокремила три тематичні блоки, а саме, дослідження методології осягнення історії повсякденності; роботи, в яких висвітлюється повсякденне життя містян усіх регіонів Російської імперії – з

найбільш прицілним висвітленням міських повсякденних практик українських губерній; напрацювання дослідників у різних напрямках міської історії, які мають вихід на проблематику підготовленої до захисту дисертації, головний ракурс якої – повсякдення у різних проявах міського життя на теренах Волинської губернії.

Достатньо розлогий аналіз історіографії проблеми дозволив авторці переконливо наголосити, що окремі аспекти повсякдення містян Волинської губернії упродовж другої половини XIX – початку XX ст. висвітлені у значній мірі, тоді як деякі – лише частково у розрізі загальних напрацювань з історії Волині другої половини XIX – початку XX ст.

Безумовно, історія повсякденності як дослідницька проблема вимагає залучення широкого кола джерел різного походження, на що цілком слушно наголосила дисертантка, приступаючи до характеристики джерельної бази. Дослідниця провела значну пошукову роботу в чотирьох державних архівах Волинської, Житомирської, Рівненської, Тернопільської областей, Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, опрацювавши більше ста одиниць збереження документів, чимала частка яких була уведена до наукового обігу вперше. Якщо використані в дослідженні директивні матеріали загальнодержавного, губернського та міського виміру, діловодна документація міських органів самоврядування дозволили поглянути на історію повсякденності, так би мовити «згори», то такі різновиди архівних документів як скарги, прохання міських жителів, які фіксувалися в журналах засідань міських управлінь, поглибили ще й ракурс відтворення міського повсякдення «знизу», тобто, очима пересічних мешканців міст.

Активно залучалися до дослідження й опубліковані законодавчі акти Російської імперії, статистичні матеріали, статuti громадських товариств, довідкові збірники. А от використання періодичної преси як джерела з історії повсякдення, на наш погляд, було задіяно слабо, їх коло можна було розширити за рахунок регіональної преси, яка видавалася в Києві, зокрема,

часописів «Жизнь и искусство» (1894–1900), «Киевское слово» (1886–1905), на шпальтах яких уміщувались кореспонденції й з Волині, а також періодичних видань, що видавалися у Кременці («Волынская земля»), Володимирі-Волинському («Владимир-Волынская жизнь»), Луцьку («Известия Луцкого общества сельского хозяйства»), примірники яких зберігаються в бібліотечних закладах України. Фактично обділені увагою джерела особового походження – спогади, епістолярій, які, незважаючи на суб'єктивність суджень їх авторів так чи інакше відображають реалії повсякденного життя дійових осіб обраної для дослідження епохи. Зокрема, у спогадах Олени Пчілки деталізується культурне повсякдення повітового Луцька 70-х–початку 80-х рр., до кола якого була причетна родина Косачів (Олена Пчілка. З біографії // Спогади про Лесю Українку. Вид. 2-е, доп. Київ: «Дніпро», 1971. С. 79–94). У спогадах Всеволода Чаговця «З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині)», опублікованих у збірнику «За сто літ» – матеріалах з громадського й літературного життя України XIX – і початків XX ст. під редакцією М. Грушевського (кн. 6, Харків; Київ, 1930. С. 192–228) йдеться про буденне й святкове повсякдення Старокостянтинова, в умовах якого відбувалося становлення допитливого молодого хлопця із тягою до знань, пізнання світу.

Слушними були б при розгляді міського простору Волинської губернії звернення до картографічних джерел (планів міст), які фіксують просторово-розпланувальні його еволюції, зображення яких (проектних, фіксаційних, перспективних тощо) імперської доби наводить у багатьох своїх публікаціях з архітектурно-просторового розвитку міст Волині доктор архітектури П. А. Ричков.

У центрі уваги авторки в підрозділі 1.3. – обґрунтування методологічної бази дослідження. Вона слушно наголошує на основній методологічній проблемі, яка виникає перед дослідниками повсякденності, а саме, що є предметом дослідження. Достатньо переконливо авторка робить наголос на

трактуванні повсякденності не лише як рутинності і повторюваності, а й її змінюваності під впливом різних явищ (с. 44).

Як позитивний момент відзначимо, що дисертантка підбрала низку вагомих аргументів із текстів вітчизняних і зарубіжних дослідників, які розглядають історію повсякдення як окремий напрямок наукових досліджень. Власне в такому ключі у подальшому й вибудовує своє дослідження П. С. Леснича. Однак існує й інше бачення історії повсякденності – насамперед як наукового підходу до вдосконалення різнопланових досліджень з історії України ХІХ – початку ХХ ст., на чому варто було б наголосити П. С. Лесничій. Його прихильники схильні віддавати перевагу зверненням до сюжетів з повсякденного життя в контексті тієї чи іншої проблематики імперської доби, що дозволяє наповнювати їх живими подробицями щоденної поведінки конкретних людей.

Варто зазначити, що використаний авторкою новітній досвід застосування методів і прийомів дослідження засвідчує про її підготовленість до наукового пошуку.

Розглядаючи у другому розділі дисертації проблему взаємодії міських поселень та їхніх мешканців авторка слушно наголошує в підрозділі 2.1. на видимих ознаках міського простору Волинської губернії, однією з яких є внутрішнє структурування території міст на окремі квартали, заселених представниками конкретної етнічної спільноти (с. 50). Однак на початку ХХ ст. цей маркер простору дещо розмивається, і варто говорити про тенденцію до компактного проживання багатих містян – незалежно від їх етнорелігійної приналежності, хоча міський простолод продовжував зберігати традиції співжиття за етнорелігійною ознакою.

Безумовно, у творенні міського простору був задіяний увесь міський соціум, з його строкатою соціальною, етнічною, становою палітрою, яку дисертантка аналізує в підрозділі 2.2. Якщо такі характеристики вже перебували у полі зору дослідників, то спроба проаналізувати сімейно-шлюбні

відносини містян досліджуваного регіону виглядає новаторською й націлює на ширше використання демографічної інформації у студіях з історії міст.

У цьому ж розділі роботи набув подальшого розвитку аналіз чисельності міського населення. Зауважимо, що з метою продуктивнішої характеристики кількісних показників міського соціуму, доцільно було б пов'язати їх з динамікою народжуваності й смертності, аналізом якої зазвичай оперує демографічна наука, вивчаючи відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу. Безумовно, такий підхід вимагає скрупульозного аналізу статистичних даних, які подавалися у «всепідданійших» звітах волинського губернатора, чи друкованих додатках до них – оглядах Волинської губернії, та й зустрічаються у офіційних статистичних виданнях Російської губернії. Висловимо припущення, що в такий спосіб можна було б зафіксувати тенденцію до змін у відтворенні народонаселення, яку пов'язують з так званим демографічним переходом як всесвітньо-історичним явищем, коли в умовах переходу від суспільства аграрної економіки до індустріального змінювався й тип відтворення – від традиційного (з високими показниками смертності й народжуваності) до сучасного (з низькою смертністю і народжуваністю). Якщо в країнах Західної Європи цей процес розпочався в другій половині XIX ст., то вочевидь на шлях демографічного переходу Україна стала на зламі XIX – початку XX ст. На інтенсивність демографічних процесів впливали соціальні механізми їх регулювання, які насамперед мали позначитись на перебудові смертності, у тому числі й за рахунок скорочення її показників. Демографічний перехід міг позначитись й на перебудові народжуваності міського населення. Власне опосередковано це дисертантка зауважила, коли, характеризувала сімейно-шлюбні відносини, наголошуючи, що за матеріалами перепису 1897 р. у містах Волинської губернії майже половина сімейних домогосподарств складалася із двох – чотирьох осіб (с. 80).

Припускаємо, що тезу Б. Миронова, на яку посилається авторка дисертації, про те, що створення малих сімей було пов'язане з появою

інтелігенції і утвердженням саме у цій страті міського населення нових ознак репродуктивної поведінки (с. 81), можна підтвердити, а чи спростувати, звернувшись до особових документів учителів міських шкіл у вигляді формулярів, у яких фіксувався їх сімейний стан (такі різновиди документів в обласних архівах акумулюється в документальних фондах навчальних закладів Волинської губернії (зокрема, Держархіві Рівненської області).

Без сумніву, у творенні міського простору були задіяні не лише верховна і губернаторська влада, міське самоврядування, приватні особи, а й громадські і суспільно-політичні об'єднання та організації. Внесок останніх у його формування розглянутий дисертанткою в підрозділі 2.4. Опрацювання матеріалів ф. 329 Волинського губернського у справах про товариства присутствія Держархіву Житомирської області дозволило їй проаналізувати залучення мешканців міст і містечок Волинської губернії до громадського життя після оприлюднення 4 березня 1906 року «Тимчасових правил про товариства та спілки». Зауважимо, що в цій частині роботи не зайвим було б наголосити на активніших проявах громадського життя передусім у губернському центрі, і значно слабших потугах до їх реалізації у повітових містах. Саме такі висновки напрошуються при ретельному ознайомленні з реєстром товариств та внутрішньою документацією указаної губернської інституції. Зокрема, згадуване П. С. Лесниною Луцьке артистичне товариство (с. 109) по завершенні реєстрації так і не розпочало своєї діяльності (Держархів Житомирської області, ф. 329, оп. 1, арк. 37 зв.). І все ж громадські товариства виступали школою здобуття нового соціального досвіду на шляху до самоорганізації публічного життя, що власне знайшло відображення в дисертації.

У третьому розділі роботи, присвяченому аналізу матеріальних та соціокультурних складових повсякдення міської людності з достатнім рівнем обґрунтованості розглянуті санітарно-побутові умови життя мешканців волинських міст, місце культурно-освітніх закладів в житті містян, організація

дозвілля населення міст, «присутність» церкви в міському повсякденні. Поміж них виокремимо останній із названих сюжетів, представлений в підрозділі 3.3. Як слушно наголошує авторка дисертації, упродовж усього досліджуваного періоду храми різних конфесій стояли на сторожі духовних цінностей традиційного суспільства. Однак видається, що і такі компоненти формування міського простору несли в собі модернізаційні ознаки, виступаючи не лише центрами релігійного життя, а й громадського, виконуючи роль своєрідних клубів, де парафіяни (зазвичай однієї конфесії) по завершенні служби могли поспілкуватися між собою, отримати офіційну й неофіційну інформацію про міське життя тощо.

Чого бракує, на наш погляд, у цьому розділі дисертаційного дослідження – це конкретизації життєвих стратегій окремих особистостей міського середовища, здатних активізувати ті чи інші грані повсякденного міського життя, наповнюючи його новим змістом.

У прикінцевих висновках дисертації сформульовано загальні підсумки проведеного дослідження, які засвідчують про фаховий підхід і вміле поєднання різноманітних методів наукового дослідження. Цілком розділяємо бачення дисертанткою перспектив майбутніх досліджень у царині повсякдення й міської історії Волині, придатних до апробацій різними підходами й продукування нових дослідницьких стратегій в українській історичній науці.

Наголосимо, що висловлені зауваження не впливають на загальну високу оцінку дисертації, її новизну та вагомість результатів. Дисертаційне дослідження виглядає цілісною, самостійно підготовленою кваліфікаційною працею з історії України у відповідності до встановлених вимог, у якій здійснений якісний і усебічний аналіз повсякденного життя міських поселень Волинської губернії імперської доби.

Основні наукові положення, узагальнення і висновки дисертаційної роботи достатньо повно висвітлені у 15 наукових публікаціях, з них шість

уміщено у наукових фахових виданнях, одна – у виданні, яке входить до наукометричної бази, одна – у закордонному фаховому виданні.

Автореферат дисертації ідентичний головним положенням, що викладені у дисертації, та повністю відображає її зміст.

З огляду на зазначене вважаємо, що дисертаційне дослідження «Повсякденне життя міських поселень Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.» відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., а його авторка, Леснича Пауліна Станіславівна, заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент –
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Рівненського державного
гуманітарного університету

О. П. Прищета

